

ФАРМАЛЬНАЕ ВЫРАЖЭННЕ АФІКСАЛЬНЫХ МАРФЕМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Кожная марфема ўяўляе сабой двухбаковую адзінку мовы, якая мае сваё фармальнае выражэнне (форму) і значэнне — (план зместу). Так, у слове *гарошына* выдзяляюцца тры матэрыяльна выражаныя марфемы: *гарош-ын-а*. Кожная з гэтых марфем мае ўласнае значэнне. Канчатак *-а* выражае граматычнае значэнне жаночага роду адзіночнага ліку назоўнага склону. Суфікс *-ін-* выражае сінгулятыўнае значэнне. Корань *гарош-* — агульнае лексічнае значэнне для аднакаранёвых слоў *гарох, гарошак, гарохавы*.

Аднак у беларускай мове сустракаюцца выпадкі, калі ў саставе парадэгмы слова адна са словаформ не мае матэрыяльна выражаных марфем (афіксаў) для абазначэння тых ці іншых граматычных і (ці) словаўтваральных значэнняў. Напрыклад, назоўнік мужчынскага роду *вецер* у адзіночным ліку мае наступную парадэгму:

Н. *вецер*—*Ø*

Р. *ветр-у*

Д. *ветр-у*

В. *вецер*—*Ø*

Т. *ветр-ам*

М. (аб) *ветр-ы*

Словаформа *вецер*—*Ø* мае граматычнае значэнне мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону, аднак гэтыя значэнні ў дадзенай словаформе матэрыяльна не выражаны, што адрознівае яе ад іншых склонавых форм гэтага слова. У назоўным і вінавальным склоне на гэтыя граматычныя значэнні ўказвае менавіта адсутнасць матэрыяльна выражанага канчатка. Значымасць нулявых афіксальных марфем устанаўліваецца шляхам супастаўлення з матэрыяльна выражанымі афіксальнымі марфемамі аднаго і таго ж слова, што маюць пэўныя значэнні, ці ў парадэгматычным радзе (радзе па вертыкалі) аднаго і таго ж слова.

Выдзяленне нулявых афіксаў ажыццяўляецца і сінтагматычна (па гарызанталі), калі супастаўляецца рад рознакаранёвых слоў з нулявымі рэгулярна паўтаральнымі афіксамі, якія маюць аналагічныя значэнні. Напрыклад: *стол*—*Ø*, *том*—*Ø*, *сом*—*Ø*, *кол*—*Ø*. Як бачым, рад па гарызанталі пацвярджае магчымасць выдзялення таксама нулявога афікса, у прыватнасці флексіі, якая мае значэнне мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону.

На практыцы нулявыя афіксы звычайна абазначаюць знакам *Ø*.

Такім чынам, па фармальным выражэнні афіксы ў сучаснай беларускай мове падзяляюцца на матэрыяльна выражаныя і нулявыя.

Афіксы, якія рэальна вымаўляюцца, а на пісьме прапісваюцца літарамі, называюцца **матэрыяльна выражанымі**.

Афіксы, якія рэальна не вымаўляюцца, але выдзяляюцца пры супастаўленні з матэрыяльна выражанымі афіксамі слоў адной і той жа парадыгмы, называюцца **нулявымі**.

Паняцце і тэрмін «нулявая марфема» ў мовазнаўстве былі ўведзены І.А. Бадуэнам дэ Куртэнэ. У працы «Уводзіны ў мовазнаўства» ён пісаў «... мы павінны прыняць абавязкова таксама **марфемы «нулявыя»**, г.зн. пазбаўленыя ўсякага вымаўленча-слыхавога саставу, і тым не меней асацыіруемыя з вядомымі сямасіялагічнымі і марфалагічнымі ўяўленнямі.

Так, напрыклад, слова *дом, стол, воз, конь...* неабходна абавязкова лічыць двухмарфемнымі: *дом-Ø, стол-Ø, воз-Ø, конь-Ø*, дзе Ø сімвалізуе сабой марфему “нуль”...».

Да нулявых афіксальных марфем у сучаснай лінгвістычнай літаратуры часцей адносяць **канчаткі, суфіксы і інтэрфіксы**.

У сучаснай беларускай мове **нулявы канчатак** парадыгматычна і сінтагматычна выдзяляецца ў складзе наступных словаформ:

1) назоўнікаў мужчынскага роду другога скланення ў форме назоўнага і вінавальнага склону для неадусаўлёных назоўнікаў (*дом-Ø, стол-Ø, аловак-Ø, вецер-Ø*) і ў форме назоўнага склону для адушаўлёных назоўнікаў (*герой-Ø, сын-Ø, брат-Ø, алень-Ø, заяц-Ø*);

2) назоўнікаў жаночага роду трэцяга скланення ў форме назоўнага і вінавальнага склону (*мыш-Ø, печ-Ø, моль-Ø, любоў-Ø*);

3) назоўнікаў жаночага роду першага скланення з асновай на адзін зычны ці збег зычных, апошні з якіх –к, у форме роднага склону множнага ліку: *галоў-Ø, лоз-Ø, дарог-Ø, сесій-Ø; кніжак-Ø, лыжак-Ø, казак-Ø, суседак-Ø*;

4) якасных прыметнікаў ў кароткай форме адзіночнага ліку мужчынскага роду (*ясен-Ø, міл-Ø, дораг-Ø*);

5) прыналежных прыметнікаў з суфіксамі –оў- (-аў-), -ін- (-ын-) у форме назоўнага і вінавальнага склону мужчынскага роду ў спалучэнні з неадусаўлёнымі назоўнікамі (Н., В. — *бацькаў-Ø, бабулін-Ø (сад)*) і ў форме назоўнага склону ў спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі (Н. — *бацькаў-Ø, бабулін-Ø (сын)*);

6) колькаснага лічэбніка *адзін* у назоўным і вінавальным склоне мужчынскага роду ў спалучэнні з неадусаўлёнымі назоўнікамі: Н., В. — *адзін-Ø дом*. Параўн.: Р. — *адн-аго дома, Д. — адн-аму дому...*

7) колькасных лічэбнікаў ад *пяці* да *дваццаці, трыццаць, пяцьдзясят* — *восемдзясят, пяцьсот* — *дзесяцьсот* у назоўным і вінавальным склоне ў спалучэнні як з адушаўлёнымі, так і з неадусаўлёнымі назоўнікамі: Н. В. — *пяць-Ø, пяцьдзясят-Ø, пяцьсот-Ø (метраў, чалавек)*; Р. — *пяць-Ø, пяцьдзясят-Ø, пяцьсот-Ø (метраў, чалавек)*;

8) прыналежных і некаторых указальных займеннікаў ў форме назоўнага і вінавальнага склону мужчынскага роду ў спалучэнні з неадусаўлёнымі назоўнікамі (*наш-Ø, ваш-Ø, мой-Ø, твой-Ø, свой-Ø, той-Ø*) (Н., В. — *наш-Ø, ваш-Ø, мой-Ø (клас, горад)*) і ў форме назоўнага склону ў спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі (параўн.: (Н. — *наш-Ø, ваш-Ø, мой-Ø (брат, сын)*); але В. — *наш-ага, ваш-ага, май-го (брата, сына)*);

9) азначальнага займенніка *сам* ў форме назоўнага склону мужчынскага роду са значэннем асобы: Н. — *сам* (*брат, бацька*), але Р. — *самога* (*брата, бацькі*);

10) дзеясловаў абвеснага ладу прошлага часу мужчынскага роду і ўмоўнага ладу мужчынскага роду (параўн.: *чыта-ў-Ø, чыта-л-а, чыта-л-і; чыта-ў-Ø бы, чыта-л-а б, чыта-л-і б*);

11) дзеясловаў 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу: *піш-ы-Ø, няс-і-Ø, вяз-і-Ø*. У словаформах тыпу *чытай-Ø-Ø, мый-Ø-Ø, рэж-Ø-Ø, кінь-Ø-Ø* вылучаюцца два нулявыя афіксы: суфікс і канчатак;

12) дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу адзіночнага ліку; параўн.: *прачытан-Ø, аздоблен-Ø, ахутан-Ø, накрыт-Ø* і *прачытан-ы, аздоблен-ы, ахутан-ы, накрыт-ы*.

Акрамя нулявых канчаткаў, да нулявых афіксаў адносяцца і нулявыя формаўтваральныя і словаўтваральныя суфіксы, якія таксама выдзяляюцца шляхам супастаўлення з матэрыяльна выражанымі суфіксамі.

Нулявыя формаўтваральныя суфіксы выдзяляюцца ў некаторых формах адзіночнага ліку мужчынскага роду прошлага часу дзеясловаў: *вёз-Ø, трос-Ø, нёс-Ø* (параўн.: *вез-л-і, трэс-л-і, нес-л-і*), а таксама ў некаторых формах 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу дзеясловаў: *кінь-Ø — кінь-Ø-це, сядзь-Ø — сядзь-Ø-це* (параўн.: *няс-і — няс-і-це, гавар-ы — гавар-ы-це*).

У сучаснай беларускай мове адно словаўтваральнае значэнне ў адных словах перадаецца з дапамогай матэрыяльна выражанага суфікса, а ў другіх — нулявым. У такіх выпадках гавораць пра **нулявыя словаўтваральныя суфіксы**. Нулявыя словаўтваральныя суфіксы часцей ужываюцца пры ўтварэнні назоўнікаў са значэннем 'адцягненага дзеяння або стану', напрыклад: *хадзі-ць → ход-Ø, абаграва-ць → абагрэў-Ø, бел-ы → бель Ø, сін-і → сінь-Ø, выходзіць → выхад-Ø* (параўн.: *хадзі-ць → хадзь-б-а, абаграваць → абаграва-нн-е*).

Пры ўтварэнні іншых часцін мовы нулявыя суфіксы выкарыстоўваюцца радзей: *золата → злат-Ø-ы, воўк → воўч-Ø-ы, любіць → люб-Ø-ы, хварэць → хвор-Ø-ы, пяць → пят-Ø-ы, сем → сём-Ø-ы*.

Нулявая суфіксацыя можа спалучацца з іншымі словаўтваральнымі сродкамі: прэфіксацыяй (*лік → безлік, слуха-ць → неслух, вух-а → бязвухі, верх → уверх, восень → увосень, далёк-і → здалёк, крыж на крыж → крыж-накрыж*), складаннем (*бур-а і лама-ць → буралом-Ø, вад-а і мера-ць → вадамер-Ø, што (кожны) і вечар → што-Ø вечар-Ø*).

Акрамя нулявых канчаткаў і суфіксаў (формаўтваральных і словаўтваральных), выдзяляюцца яшчэ і **нулявыя словаўтваральныя інтэрфіксы** (злучальныя галосныя ў складаных словах). Іх выдзяленне магчыма толькі ў сістэме мовы. Нулявыя інтэрфіксы лёгка выяўляюцца тады, калі адно і тое ж словаўтваральнае значэнне ў адных вытворных перадаецца матэрыяльна выражаным інтэрфіксам, а ў другіх — нулявым. Параўн., напрыклад, *лес і тундра → лес/а/тундра, мяса і камбінат → мяс/а/камбінат, торф і брыкет → торф/а/брыкет, нов-ы і Полацк → Нав/а/полацкі вагон-Ø рэстаран, плашч-/Ø/палатка, Бел/Ø/гарад*.

Тэорыя нулявой суфіксацыі да гэтага часу вырашаецца лінгвістамі неадназначна. Так, у мовазнаўстве няма адзінага пункту гледжання адносна пытання аб нулявых марфемах рознага тыпу. Доказам гэтаму з'яўляецца той факт, што ў школьнай практыцы паняцце нулявой марфемы звязваецца толькі з канчаткамі, аднак у акадэмічнай «Беларускай граматыцы» (Мінск, 1985) сцвярджаецца: «Акрамя матэрыяльна (з дапамогай фанем) выражаных, ёсць і матэрыяльна не выражаныя (нулявыя) марфемы — флексіі, суфіксы, інтэрфіксы. Яны абазначаюцца знакам Ø і выяўляюцца пры параўнанні з матэрыяльна выражанымі марфемамі (*колас-Ø*, *колас-а*, *колас-у* і г.д.), часам выступаюць як варыянтныя да матэрыяльна выражаных: 1) *азёраў* і *азёр- Ø*; 2) *бязлес-н-ы* і *бязлес-ы*; 3) *Валг-а-град* і *Ленін-град*»².

ЛІТАРАТУРА

1. Бодуэн, де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. — Т. 2. — М., 1963. — С. 282–283.
2. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. — Мінск, 1985. — С. 216.